

УДК 930.253:[94:061.2](477)

С. М. БИЧЕК*

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ

Подано документи УГГ та УГС, що були передані на постійне зберігання до ЦДАГО України колишнім головою УГС, Героєм України Л. Лук'яненком, а також документи про ці організації із фонду № 1 “ЦК Компартії України”.

Ключові слова: Українська Гельсінська Спілка; Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод; Л. Лук'яненко; В. Чорновіл; Народний Рух України; ЦК Компартії України; документ; ЦДАГО України.

Українська Гельсінська Спілка (УГС) відіграла одну з головних ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Започаткована дисидентами-правозахисниками, вона стала першою опозиційною політичною організацією партійного типу, що спромоглася залучити до активної політичної діяльності широкі маси українського населення.

Попри те, що про легальну політичну опозицію у Радянському Союзі не могло бути й мови, УГС розгорнула боротьбу з комуністичним режимом як сформована політична сила. За допомогою мирних масових акцій, заяв і звернень до народу та уряду, апелюючи до світової демократичної громадськості, об'єднуючи зусилля з іншими громадськими організаціями та увійшовши до керівних органів Народного Руху України за перебудову, лідери УГС у складі потужного виборчого об'єднання “Демократичний блок” взяли участь у виборах народних депутатів і вперше в історії утворили парламентську опозицію у Верховній Раді УРСР “Народна Рада”.

Переважна більшість особистостей, які зіграли ключову роль у створенні та діяльності УГС, брали активну участь у боротьбі за права українців ще в 1960–1970 рр., багато з них і сьогодні не стоять осторонь політичних процесів в Україні, а їх досвід може стати у нагоді і в

---

* *Бичек Станіслав Миколайович* – провідний науковий співробітник відділу формування НАФ і діловодства Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

обставинах сучасної української політики. Отже, документальна спадщина УГС становить інтерес як для науковців, так і для ширших кіл суспільства.

Документальні свідчення, що стосуються передумов виникнення, становлення та діяльності УГС зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це єдина державна архівна установа, де зосереджені документи з суспільно-політичної історії України, які були створені протягом ХХ ст. та продовжують утворюватися в процесі діяльності політичних партій, рухів і громадських об'єднань. Як державний орган, ЦДАГО України організовує роботу, пов'язану з внесенням профільних документів загальнодержавного значення до Національного архівного фонду, забезпечує їх облік та збереженість.

Так, в архіві започатковано фонд документів Української Гельсінської Спілки, основу якого складають оригінальні документи з особистого архіву колишнього голови УГС, Героя України Л. Лук'яненка. Наразі співробітники ЦДАГО України здійснюють їх опис.

У фонді містяться окремі документи з діяльності попередника УГС – Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, що відома також як Українська Гельсінська група (УГГ), документи з основної діяльності УГС, друковані органи Виконавчого комітету (ВК), прес-служби, обласних філій Спілки, а також літературно-мистецькі та громадсько-політичні видання.

Як відомо, виникненню УГГ передували політичні репресії проти української інтелігенції, що розпочалися у 1960–1970 рр., після завершення періоду “хрущовської відлиги”. Поштовхом для її створення став підписаний радянським урядом 1 серпня 1975 р. Прикінцевий акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що вимагав дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Саме на цей документ спиралася у своїй діяльності УГГ. Однак, уже з перших місяців роботи Групи почалося переслідування її членів органами КДБ. Велика кількість політв'язнів вступила до її лав, уже перебуваючи у таборах. Усього впродовж 1976–1985 рр. до УГГ вступила 41 особа, з них засуджено – 36¹. Тим не менш, члени Групи продовжували правозахисну діяльність, інформуючи світ про репресії в СРСР. Про це свідчать наявні у фонді УГС щомісячні бюлетені закордонного представництва УГГ “Вісник репресій в Україні” за 1980–1985 рр., у яких публікувалися поточна інформація про переслідування в Україні та новини про невільників. Також ця інформація міститься в документах УГГ, очевидно, передрукованих в один машинописний збірник на початку 1980-х рр. Встановити їх походження дозволяють дописані під опублікованими в збірнику матеріалами примітки про те, що той чи інший документ був створений у місцях ув'язнення і поширений у самвидаві та пере-

даний за кордон до Вашингтонського комітету Гельсінських гарантій для України та Гельсінської комісії конгресу США. Збірник містить документи: “Наші завдання” (1978 р.), “Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу” (1978 р.), Меморандум УГГ (1979 р.), відкритий лист до Мадридської наради країн, що підписали Гельсінські Угоди “Роззброєння в серці” (1980 р.), у яких сформульована мета діяльності УГГ та наведені приклади порушень прав людини, залякувань і вбивств. Привертають увагу також опубліковані в ньому біографії та автобіографії значної кількості засуджених членів УГГ, датовані 1977–1980 рр., серед яких – О. Бердник, М. Горбаль, І. Кандиба, З. Красівський, Ю. Литвин, Л. Лук’яненко, М. Матусевич, В. Овсієнко, Б. Ребрик, В. Романюк, М. Руденко та багато інших. Під біографією В. Стуса зазначено авторство академіка А. Сахарова.

Звільнені з початком перебудови політв’язні активно включилися в громадсько-політичне життя країни. Загалом, події цього періоду займають особливу сторінку в історії українського руху опору. У 1987 р. був заснований Український культурологічний клуб (УКК), до якого належали О. Матусевич, Л. Мілявський, С. Набока, О. Шевченко та інші; В. Чорновіл поновив видання журналу “Український вісник”. У 1988 р. М. Горинь очолив робочу групу захисту українських політв’язнів Міжнародного комітету захисту політв’язнів СРСР, тоді ж було оголошено про відновлення діяльності УГГ. У цей час активізувалась правозахисна діяльність, про що свідчать передані в архів разом з документами УГС звернення Міжнародного комітету захисту політв’язнів до радянського уряду, відозва УГГ до урядів країн-учасниць Гельсінської угоди з питань безпеки і співробітництва в Європі, учасників зустрічі на вищому рівні між СРСР і США в травні 1988 р. та до Міжнародної Гельсінської Федерації.

У нових умовах перед УГГ відкрилися ширші можливості для втілення програмних ідей і цілей, тому виникла необхідність створити більш ефективну політичну, а не лише правозахисну, організацію всеукраїнського масштабу. 7 липня 1988 р. у Львові відбувся мітинг за участі Михайла і Богдана Горинів, І. Макара, В. Чорновола та інших, на якому було проголошено створення УГС та зачитано програмний документ організації – Декларацію принципів. На цьому УГГ повним складом увійшла до УГС, а на базі УКК було створено Київську філію УГС.

Попри те, що УГГ та УГС пов’язані як історично, так і особистостями, котрі їх очолювали, все ж ці організації необхідно розглядати як окремі явища, адже вони діяли у принципово різні періоди історії Української РСР. Якщо членів УГГ за будь-які дії, що кваліфікувались як антирадянські, засуджували до 10 років ув’язнення, то активісти УГС, яка діяла вже в часи перебудови, хоч і перебували постійно під

тиском органів МВС і КДБ, за такі самі дії отримували арешти на 15 діб та штрафи.

Згідно з Декларацією принципів та Статутними принципами УГС, що зберігаються у фонді, Спілка постала як “федеративне об’єднання самоврядовчих правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами”. Керівними органами Спілки стали Всеукраїнська координаційна рада (ВКР) та Виконавчий комітет. У процесі створення УГС її засновники розподілили між собою основні територіальні напрямки розбудови організації: В. Чорновіл розгорнув діяльність у східних регіонах України, М. Горинь – у західних, Б. Горинь створив Львівську обласну філію, а О. Шевченко очолив Київську філію УГС. Таким чином, обласні організації Спілки були створені майже у всіх областях України, а також у Москві. В архіві зберігається рукописний протокол засідання Координаційної ради (КР) Київської філії УГС від 28 березня 1990 р., 2 справи з протоколами засідань КР Львівської філії за 1989-1990 рр., Статут Житомирської філії, протокол установчих зборів Миколаївської філії, витяг із протоколу установчих зборів Полтавської філії, протокол № 1 Установчих зборів Рівненської філії та протокол № 2 зборів Рівненської філії УГС. Треба визнати, що протоколи керівних органів Спілки, а також установчі документи та протоколи засідань керівних органів місцевих організацій, окрім Львівської, у фонді, на жаль, представлені не в повному обсязі.

З огляду на зазначене, важливим джерелом інформації про діяльність УГС є її друковані видання. Окрім відновленого журналу “Український вісник” та його скороченої версії “УВ-експрес”, саморобні та репринтні видання якого за 1987–1989 рр. також передані на зберігання до архіву, преса УГС у фонді представлена виданнями керівних органів Спілки і прес-служби та друкованими органами місцевих організацій УГС за 1988–1990 рр. Видання УГС можна класифікувати за кількома категоріями: інформаційні та суспільно-політичні видання всеукраїнського характеру, періодичні видання місцевих філій, літературно-мистецькі видання. Так, сьогодні в ЦДАГО України наявні примірники інформаційних бюлетенів “Оповісник”, “Листок прес-служби УГС”, щотижневої хроніки пресової служби “Інформатор”, всеукраїнської газети “Голос відродження” та місцевих газет “Вільна думка” Волинської філії, “УГС-південь” Запорізької, “Самостійна Україна” Кам’янець-Подільської, “Тернистий шлях” Тернопільської, “Шлях до волі” Рівненської, “Вісті” Черкаської та журналу “Львівські Новини” Львівської філії УГС.

А у зв’язку з тим, що у фонді УГС протокольна частина документів представлена не в повному обсязі, видання керівних органів та прес-служби УГС (“Обіжники Виконавчого комітету УГС”, “Листки прес-служби УГС”, “Інформатори”) є одними з найцінніших джерел

інформації про конкретні події у повсякденній діяльності Спілки. Зокрема, “Обіжники Виконавчого комітету УГС” становлять інтерес з точки зору дослідження діяльності керівних органів Спілки – вони є своєрідними витягами з протоколів засідань ВКР УГС, у яких передбачено підпис голови ВК УГС Л. Лук’яненка. Вони розповсюджувались з метою організації роботи на місцях та оперативного інформування місцевих філій Спілки про проведені засідання ВКР і розглянуті на них питання, про прийняті рішення, відозви та звернення. Ці документи в архіві представлено фактично в повній мірі – у фонді наявний перший номер “Обіжника Виконавчого комітету УГС” за 27 жовтня 1988 р. з рекомендаціями для місцевих філій УГС щодо порядку прийому нових членів у Спілку, організації її кількісного росту та публічної роботи, а також №№ 2-6 та №№ 8-17 за 1989–1990 рр. з викладом інформації про подальшу роботу ВКР.

У той же час, у “Листках прес-служби УГС” поширювалась інформація про поточні події, в яких УГС брала участь, та проблеми, з якими Спілка стикалася, зокрема, численні звинувачення та погрози на адресу активістів Спілки з боку правоохоронних органів, їх арешти, штрафування та ув’язнення на 15 і більше діб, а також інші прояви боротьби радянської влади з інакодумцями. Серед цих документів показовими є “Листки прес-служби УГС” №№ 7, 8, 10 за серпень 1988 р., у яких зафіксовано події, що відбувалися менше ніж через місяць після проголошення УГС. Зокрема, в цих документах повідомляється, що 28 липня 1988 р. за участь у мітингу у Львові було заарештовано на 15 діб громадського активіста, інженера-конструктора І. Макара, згодом йому було пред’явлено звинувачення за порушення громадського порядку і непокору органам влади, що передбачало ув’язнення до 3 років. 4 серпня 1988 р. біля Львівського державного університету ім. І. Франка зібралось кілька тисяч людей, які вимагали звільнити заарештованого. Для розгону мирної демонстрації були задіяні бійці роти спеціального призначення. Вони вихоплювали людей з натовпу та заарештовували, били демонстрантів, відбирали фотоапарати і засвічували плівки. Для розуміння описаних подій необхідно додати, що 28 липня 1988 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР”, проти якого виступила УГС. Подібний факт, а саме побиття загонами міліції 400 учасників мирного мітингу кримських татар проти дискримінації у с. Леніне в Криму, опублікований у “Листку прес-служби УГС” № 22 від 23 вересня 1988 р. Інші численні події у політичному протистоянні УГС зафіксовано в наступних випусках щотижневика за 1988–1989 рр.

До літературно-мистецьких видань, зосереджених у фонді УГС, належить львівський науково-популярний та літературно-мистецький

журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції “Кафедра” (№№ 5, 8), що видавався у 1988–1989 рр. як самвидав. У цьому журналі велась хроніка культурних подій, порушувались проблеми мови, національної символіки і міжнаціональних відносин та публікувались публіцистичні статті, тексти виступів та літературні есе Б. Гориня, Л. Лук’яненка, Є. Сверстюка, В. Черновола, а також поезії І. Світличного, М. Руденка, А. Пашко та багатьох інших.

Так само у вигляді самвидаву в архіві зберігається по одному випуску альманаху “Слово рідне” Львівського товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка за 1988 р. і літературно-мистецького та громадсько-політичного часопису Донецької філії УГС “Каяла”, в якому опублікована добірка О. Тихого “Тарас Шевченко і рідна мова” та вірші українських поетів. Ще одним цінним документом із групи літературно-мистецького самвидаву в архіві є машинописне видання збірок поезій В. Стуса “Зимові дерева” (1958–1969 рр.), “Веселий цвинтар” (1970 р.) та “Палімпсести” (1979 р.).

Характеризуючи документи фонду УГС з основної діяльності, необхідно відзначити, що особливий інтерес для дослідження часом суперечливих процесів у діяльності Спілки становить листування голови УГС Л. Лук’яненка та керівних органів Спілки з різних питань, а також документи з участі Спілки у нарадах, з’їздах, конференціях, масових заходах та акціях протесту, виборах народних депутатів УРСР тощо.

Наявна у фонді УГС кореспонденція за походженням ділиться на декілька груп, до яких входять службове листування, листування з правоохоронними органами УРСР та особисте неформальне листування голови УГС Л. Лук’яненка з друзями та активістами Спілки. Кожна група цих документів розкриває особливості діяльності УГС у різні періоди її існування.

Наприклад, серед листування членів УГС з правоохоронними органами УРСР містяться заяви і скарги Л. Лук’яненка до прокуратури та суду з приводу незаконних дій співробітників МВС і КДБ. Звісно, члени УГС та особисто Л. Лук’яненко перебували під пильним наглядом співробітників органів державної безпеки. Намагаючись перешкодити діяльності УГС, КДБ вдавався до порушення прав людини на приватність житла, таємницю листування, телефонних розмов тощо. В одній з таких заяв Л. Лук’яненко повідомляє, що 19 лютого 1989 р. він мав намір приїхати із Седніва, де він тоді жив, до Києва у справах, але на автостанції в Києві його перехопили співробітники міліції і повернули назад. Далі у заяві йдеться про випадок, коли міліція перешкодила Л. Лук’яненку дістатися Києва попутним автомобілем. Оскільки про намір їхати попуткою він нікому, крім родичів, не повідомляв, Л. Лук’яненко зробив висновок, що в його приватному помешканні було встановлено підслуховуючий пристрій. Через два місяці він отри-

мав відповідь прокуратури Чернігівської області, що підстав для порушення кримінальної справи за його заявою немає.

Важливим документом для дослідження такого цікавого аспекту в історії УГС, як взаємини в середовищі лідерів Спілки, що вплинули на подальший розвиток багатопартійності і загалом розподіл політичних сил в Україні, є особистий лист В. Чорновола до Л. Лук'яненка від 18 квітня 1989 р. У ньому В. Чорновіл розмірковує над проблемами протиріч та деструктивної боротьби всередині Спілки. Він писав: “Приходько з Макаром продовжують війну проти УГС, [...] Зблокувалися із Січком і дніпропетровським Клименком [...]. Нарешті, як мені сказали, вчора на обл. раді УГС у Богдана [Гориня] Макар заявив, що виходить із УГС і створює Партію боротьби, чи що [...]. Думаю, обов'язково треба дати про це в “Інформатор”, додавши, що якщо така організація реально заіснує, то це буде друга організація з такою програмою після УНДЛ [Українська народно-демократична ліга], яка скоро рік тому висунула вимогу державної незалежності і яка є колективним (а частина її складу і персональними) членом УГС [...]. До речі, наміряються вислати Макара в Таллін, щоб нас там поборювати”. Цей лист стосується гострих політичних дискусій, що виникли в середовищі Спілки у квітні 1989 р. Вони точилися навколо проблеми формулювання тези про незалежність України у Декларації принципів УГС, яка з тактичних міркувань передбачала перетворення СРСР у конфедерацію незалежних держав як перехідної форми, а не вимагала одразу абсолютної незалежності. Далі в листі йдеться про Наряду представників національно-демократичних рухів СРСР в Естонії, документи якої опубліковані в інформаційному бюлетені УГС “Оповісник”, ч. 2. У вступній частині “Оповісника” повідомляється, що І. Макар, Г. Приходько, В. Січко та інші запропонували проект резолюції, який передбачав зміну статусу наради, а саме: “В нараді мають право брати участь ті організації, що в своїх програмних документах ставлять питання про негайне надання державної незалежності”. Більшістю голосів цей проект резолюції, з яким виступив І. Макар, нарада відхилила, але, внаслідок цих подій, на наступному засіданні ВКР 7 травня 1989 р., як зазначено в “Обіжнику Виконавчого комітету УГС” № 6, І. Макар та В. Січко були виключені з лав Спілки. Згодом І. Макар і Г. Приходько заснували Українську національну партію, яка ставила за кінцеву мету завоювання народом національної незалежності й відродження української держави у формі Української Народної Республіки.

Не менш важливе питання, що вплинуло на подальші політичні процеси в країні, розкривається в листах Л. Лук'яненка та В. Чорновола щодо проведення Установчого з'їзду УГС. Восени 1989 р. В. Чорновіл наполягав на якомога швидшій реорганізації Спілки з метою взяти участь у виборах народних депутатів УРСР 4 березня 1990 р. як по-

літичної партії. Але в листопаді 1989 р. було прийнято рішення брати участь у виборах у складі Демократичного блоку, а питання проведення з'їзду УГС розглянути після виборів. У своєму листі до ВК УГС від 16 березня 1990 р. В. Чорновіл виступив з критикою позиції ВК і заявив про свій вихід з його складу. Зважаючи на те, що в березні 1990 р. у зверненні “До членів Руху та до всіх громадян України”, що було опубліковано в газеті “Літературна Україна”, пролунала ідея створення політичної партії на базі Руху, частиною якої була і УГС, В. Чорновіл вважав, що час для перетворення УГС на політичну партію втрачено, а створення партії на базі Руху визнав неприпустимим, оскільки НРУ об'єднував людей з надто різними, часто протилежними політичними поглядами. Тим не менш, 17–18 березня конференція УГС прийняла відставку В. Чорновола, а трохи згодом, 29–30 квітня 1990 р., відбувся і з'їзд, на якому Спілка перетворилась на Українську Республіканську партію.

Яскраво ілюструють широку громадську діяльність УГС та розкривають її наміри, мету і вимоги відозви ВК і ВКР УГС та підписні листи проти будівництва атомних електростанцій на території республіки, звернення УГС до національних меншин України, заклик ВК УГС до участі у мітингу, присвяченому 40-річчю проголошення Загальної декларації прав людини та інші. Особливої уваги заслуговує звернення УГС до Президії Верховної Ради СРСР із приводу Указу від 8 квітня 1989 р. щодо статей 7 і 11 Закону “Про кримінальну відповідальність за державні злочини”. Очевидно, що розширення масштабів видавництва позацензурної преси та діяльності опозиційних неформальних організацій змусило офіційну владу вдатися до спроби на законодавчому рівні заборонити критику державного ладу та правлячої партії. Указ забороняв масове тиражування і розповсюдження друкованої продукції та образу або дискредитацію державних органів, громадських організацій і службових осіб, при цьому не уточнюючи визначення слів “масове” або “образа”. Таким чином, статті закону залишали вибір застосовувати або не застосовувати їх норми на розгляд правоохоронних органів. Закінчувалося звернення такими словами: “Цей указ не наближає СРСР до правової держави, в якій усі громадяни мають бути рівні перед законом. Поза будь-яким сумнівом цей Указ не повинен стати законом”. Ще одну резолюцію з вимогою рішуче протестувати проти цього Указу і вимагати негайного його скасування підготував і зачитав член ВК УГС С. Хмара 7 травня 1989 р. на першому жалобному мітингу на місці масових поховань у Биківнянському лісі, присвяченому пам'яті жертв сталінських репресій.

Однак, УГС виступала не лише з критикою законотворчих ініціатив радянської влади, але і працювала над розробкою альтернативної законодавчої бази. Оскільки члени УГС входили до складу керівних органів Народного руху України, серед документів УГС на зберігання

в ЦДАГО України передано Декларацію Асоціації українських правників та датований груднем 1989 р. Проект концепції конституційної реформи в СРСР, підготовлений членом Політико-правничої Колегії НРУ В. Василенком, а з ним і коментар юриста за освітою та члена цієї колегії Л. Лук'яненка. Щоправда, у своєму коментарі до проекту Л. Лук'яненко, хоч і визнав його прогресивним, проте розкритикував тезу стосовно того, що закони УРСР повинні відповідати законам СРСР, обгрунтовуючи це тим, що закони СРСР створюються за межами України, а значить не відповідають волі українського народу.

Між тим, УГС розробила на протипагу офіційному власний альтернативний проект Закону Української РСР “Про вибори народних депутатів УРСР” і намагалася його популяризувати. Проте, серед демократичних організацій ширшу підтримку отримав інший альтернативний проект закону, авторами якого були демократично налаштовані народні депутати Верховної Ради СРСР від України В. Гришук, А. Назаренко, Ю. Сорочик, В. Яворівський та А. Ярошинська. Цей проект мав більше шансів стати законом. Тож важливо зазначити, що серед документів фонду УГС наявний альтернативний проект закону про вибори, запропонований Спілкою, хоча заяви, звернення і підписний лист, що зберігаються у фонді, спрямовані на підтримку іншого проекту виборчого закону. Треба уточнити, що в цей час уже був створений НРУ за перебудову, і в жовтні 1989 р. УГС, як його найрішучіша, радикальна складова, взяла активну участь у зборі підписів та в численних мітингах на підтримку альтернативного проекту закону, про що йдеться в “Обіжнику Виконавчого комітету УГС” № 11.

Оскільки історія УГС тісно пов'язана з історією Народного Руху України (НРУ), цієї теми також стосуються деякі документи з фонду № 270 “Народний Рух України” за 1989–1990 рр. Так, з приводу зазначеного закону в фонді НРУ зберігається спільне звернення УГС, Руху, товариства “Меморіал” і Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ) до громадян, де, серед іншого, ставилася вимога ліквідувати норму закону, за якою окружним комісіям надавалось право викреслювати вже зареєстрованого кандидата, якщо його програма, на їхню думку, не відповідає Конституції УРСР (ф. 270, оп. 1, спр. 98, арк. 3). Телеграми і листи з організації мітингів за підписами народних депутатів СРСР В. Гришука та С. Конєва теж зберігаються у фонді НРУ (ф. 270, оп. 1, спр. 82, арк. 18, 24, 25, 26). Також тут наявні резолюції мітингів (ф. 270, оп. 1, спр. 83, арк. 1, 6, 7, 8–9, 10, 12–13). Унаслідок жовтневих подій 1989 р., Верховна Рада УРСР мусила врахувати вимоги демократичних сил і вперше за радянської доби кандидати від опозиції отримали можливість змагатися за депутатські мандати. Пізніше, 18 листопада 1989 р., нарада представників демократичних об'єднань України за участі НРУ, УГС, ТУМ, страйкових комітетів та інших ор-

ганізацій прийняла рішення про створення Демократичного блоку для спільної участі у виборах та ухвалила виборчий Маніфест НРУ за перебудову (ф. 270, оп. 1, спр. 81, арк. 2).

Участь членів Спілки у виборах народних депутатів УРСР 1990 р. у фонді УГС представлена такими документами: скорочена програма УГС, виборчі програми В. Чорновола та В. Яворівського, передвиборча відозва УГС до народу України та інтерв'ю Л. Лук'яненка в газеті "Вперед", а також агітаційні листівки кандидатів у народні депутати від УГС та Демократичного блоку. До цієї групи документів також додано й агітаційні матеріали, що поширювалися проти представників демократичних сил. В одній із таких листівок, наприклад, подано список політ'язнів-кандидатів Демократичного блоку із зазначенням звинувачень, за якими вони були засуджені.

Окрім політичної діяльності на теренах України, УГС активно співпрацювала і з представниками демократичних партій та ліберальних сил за кордоном. Серед документів з міжнародних зв'язків УГС особливо цікавим є щоденник Л. Лук'яненка з двомісячної поїздки в Бельгію, Францію, Англію та Німеччину, що відбулась улітку 1989 р. З його записів складається враження, що Захід, хоч і підтримував український народ у прагненні свободи та демократії, проте ставився до процесів, що відбувалися в СРСР, з обережністю, таким чином, щоб це не призвело до дестабілізації ситуації на Європейському просторі. Наприклад, у Бельгії Л. Лук'яненко зустрівся з президентом Ліберальної партії та президентом Ліберального інтернаціоналізму Л. Мичелом. Він зазначив, що більшість в урядах Європи мають представники лівих політичних сил, які не сприймуть розпаду Радянського Союзу, а заступник президента Міжнародної конфедерації профспілок висловив занепокоєння, що національно-визвольний рух в Україні може викликати міжнародну нестабільність. У Франції Л. Лук'яненко мав зустріч з депутатом національної асамблеї Б. Стазі, який пообіцяв сприяти виданню Прикінцевого акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі українською мовою. Натомість, у Мюнхені відбулася зустріч з представниками української еміграції і, зокрема, із С. Стецько, а місцева громада надала УГС комп'ютер, відеокамеру та кілька диктофонів. Також у щоденнику міститься запис від 3 липня 1989 р. про заснування французької філії УГС у складі Леоніда та Олеся Плющів, А. Левицького, В. Миколаєнка та Б. Митровича.

Після повернення із закордонної поїздки Л. Лук'яненка на засіданні ВКР УГС 3 вересня 1989 р. було прийнято звернення до конгресу США з питання доцільності підсилити кадрово та технічно українську радіостанцію "Свобода", а також звернення до Бельгійського адвоката Дж. Тайса з приводу клопотання перед Президією Верховної Ради УРСР щодо видання українською мовою міжнародно-правових документів, що стосуються захисту прав людини.

Окрім згаданих звернень та щоденника, до групи документів з міжнародних зв'язків УГС, що зберігаються в ЦДАГО України, також належать лист (копія) прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер до Е. Сміта з питань захисту прав людини в СРСР, Декларація координаційного центру "Демократія і незалежність" закордонного представництва УГС, листівка Групи сприяння УГС в Бонд Бруку (США) із закликом до української громади в США скласти пожертви на підтримку діяльності УГС.

Закономірно, що співпраця УГС із західними демократіями та її діяльність загалом викликала з боку комуністичної влади звинувачення в провокаціях, екстремізмі та агентурництві. Про це свідчать документи фонду № 1 "Центральний комітет Компартії України" за 1988–1990 рр. (ф.1, оп. 25, спр. 3288, 3323, 3331; оп. 32, спр. 2446, 2534, 2535, 2542, 2555, 2556, 2557, 2642, 2658, 2671, 2676, 2749, 2767, 2771). Це – повідомлення та аналітичні довідки про протидію діяльності окремих самодіяльних об'єднань в УРСР, оперативний стан у республіці, передвиборчий стан, тенденції розвитку політичної ситуації, ідеологічний стан тощо. В цих документах інформація подається в ідеологічно протилежному контексті, назви УГГ та УГС у них фігурують часто з узагальнюючими визначеннями на кшталт "самодіяльні формування", "угруповання антигромадського спрямування", "екстремісти" та "націоналісти". В них наголошувалося, що це антирадянська політична структура, діячі якої прагнуть прийти до влади, дискредитують КПРС, намагаються відокремити Україну від Радянського Союзу. Згадував про "деструктивну" діяльність Спілки і перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у листах, адресованих ЦК КПРС. Наприклад, у повідомленні про виконання заходів, передбачених постановою ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. "Про подолання негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних формувань" від 21 травня 1988 р., В. Щербицький доповідав, що з лідерами УГС проводилася виховна та профілактична робота, з їх критикою виступила преса (ф. 1, оп. 25, спр. 3288, арк. 6–9). Крім того, з приводу відновленого журналу "Український вісник" в аналітичній довідці Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном "Україна" від 15 липня 1988 р. під назвою "Основні напрями української буржуазно-націоналістичної пропаганди у першій половині 1988 р." указується на широке використання матеріалів вісника в зарубіжній пресі (ф. 1, оп. 25, спр. 3331, арк. 25–29). У наявному в фонді УГС примірнику скороченого видання українського вісника "УВ-експрес" № 2 за 1987 р. розкривається зміст такої виховної та профілактичної роботи і критики в пресі, як: публікації розгромних статей про УСК у газетах "Радянська Україна", "Вечірній Київ", львівських обласних газетах; випуски телевізійних та радіопередач; проведення на підприємствах і в навчальних закладах зборів із засудження; побиття

оперативниками КДБ членів редколегії журналу “Український вісник”; телефонний шантаж; короткочасні арешти І. Геля, М. Гориня, В. Чорновола та інших громадських активістів; обмеження їх права пересування країною. До речі, у фонді УГС також збережені вирізки та передруковані тексти таких публікацій з радянських газет: “УГС и УХС это одно и то же” М. Деримова і “В одной упряжці “борців за свободу” В. Федоренка.

Також в архіві зберігається інформаційне повідомлення В. Щербицького до ЦК КПРС, датоване 6 травня 1989 р., під назвою “Про деякі тенденції у розвитку політичної обстановки в республіці” (ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 22–24). В ньому партійне керівництво давало негативну оцінку діяльності УГС, критикувало спроби створення НРУ за перебудову, характеризувало його як небезпечну структуру через те, що низка “ворожих екстремістських угруповань, зокрема, УГС (Львів), УНДЛ (Київ) оголосили відверто про свій вступ в “Рух”, намагаються об’єднати навколо нього формування антирадянського спрямування”.

Відстежуючи процес створення НРУ за перебудову та вплив УГС на нього, в довідці-прогнозі від 4 вересня 1989 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ В. Матвієнко писав: “...У всіх областях, де присутні УХС [УГС], УНДЛ, їх представники входять в регіональне керівництво “Руху” і все активніше намагаються захопити керівні позиції в ньому, прямо заявляють, про те, що їх найближче завдання – трансформуватися в політичну партію, опозиційну КПРС, яка має очолити “Рух”. Далі він наводить такі результати опитувань делегатів Установчого з’їзду НРУ за перебудову, що відбувся 8–10 вересня 1989 р.: “... Доля відкритих прихильників в тій чи іншій мірі націоналістичної орієнтації “Руху” серед делегатів з’їзду (24%) і серед населення (23,5%) виявилась практично однаковою. Але оскільки серед делегатів з’їзду 39% висловились за безумовну підтримку “Рухом” політики та діяльності УГС і УНДЛ, то це дозволяє зробити висновок про те, що серед активу “Руху” націоналістичні орієнтації поширені насправді більше, ніж серед населення. Тим паче, що за відмежування від УГС та УНДЛ висловилося тільки 1,2% опитаних делегатів з’їзду, а за відмежування від партії, за суперництво з нею за політичне лідерство в республіці висловилося 28% делегатів. Таким чином, більше третини активу “Руху” має схильність до співпраці з УГС, УНДЛ і близько третини – до суперництва з Компартією України...” (ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 198–205).

Інформація про різноманітні масові заходи та мітинги, що відбувались у країні, міститься в інформаційних повідомленнях відповідальних чергових ЦК КПУ до ЦК КПРС про оперативний стан у республіці, а також повідомленнях обласних, міських, районних комітетів партії до ЦК КПУ (ф. 1, оп. 32, спр. 2535, 2555, 2556, 2642, 2658, 2671, 2676, 2677, 2767). У цих документах ідеться про мітинги

на підтримку НРУ за перебудову в Запоріжжі, екологічні мітинги у Севастополі та Нетішині; мітинги з обговорення проекту закону про вибори у Вишгороді, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Львові, Тернополі; мітинги в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях за легалізацію УГКЦ, визнання ОУН національно-визвольною організацією, українізацію освіти тощо. Особливого резонансу набули події 1 жовтня 1989 р. у Львові. В той день, ідеться у повідомленні чергового інструктора соціально-економічного відділу ЦК КПУ В. Новікова, о 20 год. 30 хв. близько 3 тис. людей заблокували будівлю УВС по вул. Миру, 1 і були витіснені загоном міліції особливого призначення, після цього відбулися акції протесту 3 та 14 жовтня і страйк на підприємствах “Автопогрузчик”, “Конвейер”, “Орбіта” з вимогою розслідувати події 1 жовтня і покарати винних (спр. 2676, арк. 107–109). Детальніше про ці події йдеться у спеціальному випуску журналу “Львівські новини” за жовтень 1989 р. У ньому подано висновки громадської комісії з розслідування подій 1 жовтня у Львові, висновки депутатської комісії, свідчення потерпілих. Характерно, що в документах ЦК КПУ про такі випадки, як правило, зазначалося, що в ході “заходів з наведення громадського порядку”, фактів побиття людей не допускалось, спецзасоби не використовувались.

Про один з найбільших в історії УГС масових заходів – “ланцюг єднання” йдеться в інформаційному повідомленні в ЦК КПУ завідувача відділу організаційно-партійної та кадрової роботи ЦК КПУ М. Стріли від 7 грудня 1989 р. “про суспільно-політичний стан в республіці” (ф. 1, оп. 32, спр. 2535, арк. 235–241). В документі повідомляється, що 3 грудня 1989 р., у зв’язку з майбутніми виборами, на мітингу за участі більш ніж 3 тис. осіб біля Республіканського стадіону в Києві було оголошено про створення Демократичного блоку та пролунав заклик організувати “живий ланцюг” від Києва до Львова на честь дня проголошення Акту возз’єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки. Про масштабність цієї події, що відбулась 21 січня 1990 р., свідчить повідомлення міністра МВС УРСР І. Гладуша до ЦК КПУ від 22 січня 1990 р. (спр. 2767 арк. 2–4). В ньому наведено офіційні дані про те, що в цей день на честь свята Злуки відбулися багатотисячні мітинги по всій Україні, а в організації “живого ланцюга” взяли участь 450 тис. осіб.

Інформацію про політичну діяльність і долю окремих членів і лідерів УГГ та УГС містять документи про політичні репресії в Радянському Союзі у 1955-1985 рр. (ф. 1, оп. 24, спр. 5141, 6160, 6306; оп. 25, спр. 20, 369, 513, 666, 3143). Серед них, наприклад, інформаційне повідомлення в ЦК КПУ за підписом секретаря Львівського обкому В. Куцевола від 22 листопада 1967 р. про судовий процес над В.Чорноволом за створення та розповсюдження документального збірника “Лихо з

розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)” і твору В. Мороза “Репортаж із заповідника імені Берія” та лист першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту від шістдесятників І. Дзюби, А. Горської, Івана і Надії Світличних, Л. Костенко на захист В. Чорновола, в якому вказується на порушення процесуальних норм в суді (оп. 24, спр. 6306, арк. 101–102, 103–107); доповідна записка міністра юстиції УРСР В. Зайчука до ЦК КПУ від 16 квітня 1973 р. про другий суд над В. Чорноволом, який засудив його до 6 років колонії суворого режиму і 3 років заслання за випуск журналу “Український вісник” (оп. 25, спр. 877, арк. 53) та багато інших.

УГС у своїй діяльності спиралася на співдружність колишніх політв’язнів, які пройшли випробовування концтаборами. Вони доклали максимум зусиль, щоб більшість положень Декларації принципів УГС знайшли своє відображення у Декларації про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. було проголошено її незалежність. Але, об’єднавши людей, які цього прагнули, УГС не змогла уникнути суперечок, пов’язаних з різним баченням стратегії і тактики досягнення мети. В підсумку це призвело до розпорошення національно-демократичних сил між різними політичними партіями та об’єднаннями і, як наслідок, їх програшу на виборах Президента незалежної України.

Документи з фонду УГС та інших фондів з історії та діяльності цієї організації, що зберігаються в ЦДАГО України, яскраво відтворюють і розкривають роль УГС у національно-визвольному русі в Україні в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Вони мають невичерпний інформаційний потенціал і заслуговують на різнобічне глибоке дослідження.

Сьогодні ЦДАГО України продовжує співпрацю з колишнім головою УГС Л. Лук’яненком та іншими учасниками і свідками тих подій з метою максимального наповнення документами вже започаткованого фонду УГС, а також накопичення інших свідчень з історії боротьби українського народу за незалежність своєї держави.

¹ Лук’яненко Л. До історії Української Гельсинської Спілки. – К.: Фенікс, 2010. – С. 14.

Представлены документы УГГ и УГС, переданные на постоянное хранение в ЦГАОО Украины бывшим председателем УГС, Героем Украины Л. Лукьяненко, а также документы об этих организациях из фонда № 1 “ЦК Компартии Украины”.

Ключевые слова: Украинский Хельсинский Союз; Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинских соглашений; Л. Лукьяненко; В. Чорновил; Народный Рух Украины; ЦК Компартии Украины; документ; ЦГАОО Украины.

The review presents the documents of the Ukrainian Helsinki Group and Ukrainian Helsinki Union, transferred on the permanent preservation to the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine by L. Lukyanenko, the Hero of Ukraine, former head of the Ukrainian Helsinki Union, as well as the documents of the fond № 1 “Central Committee of Communist Party of Ukraine”.

Key words: the Ukrainian Helsinki Union; the Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords on Human Rights; L. Lukyanenko; V. Chornovil; People's Movement of Ukraine; Central Committee of Communist Party of Ukraine; the document; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.